

РОЗДІЛ 4

Етнічні меншини в добу тоталіта-

4.1. Регулювання середовища національних меншин державними органами влади

Багатоетнічність України в сукупності з економічною руйнацією початку 20-х років XX століття визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість розвитку соціально-економічних процесів у країні протягом “воєнного комунізму” та привели до їхнього критичного загострення. Політичні зміни в Україні розпочиналися на тлі міжетнічної конфронтації, безпосередньою основою якої було катастрофічне погіршення умов господарювання й економічного відтворення всіх етнічних громад республіки.

Соціально-економічні і культурні заходи 1922-1924 рр. викликали подальші трансформації традиційної соціальної структури й суспільної організації національних меншин. Раніше замовчувані проблеми актуалізувалися з новою силою, критично підвищивши рівень конфліктності по всій території України. Надалі уряд республіки мав якість реагувати на них. У цих умовах проголошення політики коренізації виявилось своєчасним і в різних соціальних верствах було сприйняте як можливий перехід до якісно нового етапу в соціально-економічному та етнічному житті країни.

Втім радянська влада вкладала свій зміст у лібералізацію внутрішньої національної політики. Особливістю більшовицької етнополітики був її наступальний (у трактуванні партійних лідерів – творчий) характер. Вона мала на меті не стільки регулювання реальних етносоціальних та етнополітичних процесів, скільки їхнє моделювання й, відтак, докорінну переорієнтацію відповідно до завдань пришвидшення соціально-економічного розвитку країни. Створеним на той час спеціальним державним структурам, що мали опікуватися справами національних меншин, відводилася непересічна роль у тактичних планах правлячої партії. Що ж до особливостей та наслідків їхньої діяльності, то вони й досі не втрачають свого значення не лише стосовно вивчення історії радянської державності в УСРР, а й щодо дослідження комплексу соціально-економічних, культурних та етнонаціональних

чинників, які супроводжували процес консолідації української нації в міжвоєнну добу [1].

Непересічне місце серед них посідає Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК та діяльність її органів на Півдні України.

Конституція УСРР 1919 р. характеризувала новостворену державу як організацію диктатури пролетаріату і бідного селянства, яка боротиметься за перемогу світової комуністичної революції і водночас не допускати пригнічення національних меншин або обмеження їхньої рівноправності. Після остаточного утвердження в Україні радянська влада спочатку “опікувалася” етнічними меншинами через різні національні секції (відділи) ЦК КП(б)У (єврейську, латиську, литовську, татарську, німецьку тощо, організовані у 1919-1921 рр.). Певна допомога євреям, які постраждали від погромів, вчинених у тім числі Червоною армією, продовження діяльності Єврейського народного університету, ректором якого призначено М.Зільберфарба, були переважно епізодичними заходами [2].

Реалізацію ж державної етнополітики фактично започаткував Комісаріат з питань єврейської національної культури на чолі з колишнім членом Центральної Ради, а пізніше більшовиком І.Хургіним. Зберігся його перший наказ від 7 лютого 1919 р., в якому він розкривав схему організації цього комісаріату. Однак надії комісаріату на перехід влади в єврейських установах національного самоуправління до єврейського трудового народу з єврейським пролетаріатом на чолі, на заміну єврейських громад єврейськими радами робітничих депутатів не виправдалися. Отримавши у спадок неналагоджений апарат колишнього міністерства з єврейських справ, відсутність фінансування і розпоряджень уряду, комісаріат не зміг розгорнути активної діяльності. Незважаючи на це, комісаріат якийсь час продовжував діяти як загальна канцелярія, яка в поточній роботі замінила майже всі відділи і департаменти. Різні погляди більшовиків і їхніх союзників з Бунду зумовили, що 28 квітня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У відмовило в юридичному оформленні цього комісаріату. Подібне рішення було і щодо можливості утворення Наркомнацу при уряді УСРР у 1920 р. Лише нова національна політика, проголошена X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., спонукала політбюро ЦК КП(б)У ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення, замість Наркомнацу, Відділу національних меншин при НКВС, якому підпорядковувалися всі підвідділи, зайняті роботою серед національних груп. До його завдань входило довести, що проголошений принцип самовизначення національностей не є порожнім звуком. Спеціальні органи державної

від 20 до 70 осіб. Озброєні вони були кулеметами, гвинтівками, револьверами, бомбами [19].

У 1922 р. під Одесою в районі німецьких колоній діяли “німецькі повстанці напівбандитської – напівполітичної фізіономії” під керівництвом колоністів: А.Шока, А.Бургарда, М.Келлера, Шальца (Шмальца), Залки, загальною кількістю 100 осіб [20]. Проблема тесту повстанства на бандитизм – найбільш болюча та гостра проблема української історіографії. Українські історики ще не аналізували, за яких умов і коли повстанські загони деградували до стану бандитських зграй [21]. Цікавим є погляд на зазначену проблему російського соціолога А.Рібакової, яка аналізувала бандитизм як соціальний феномен, як специфічну форму соціального протесту [22].

Після 1925 р. значних національних антибільшовицьких виступів у Криму не було. Лише в першій половині 20-х рр. ХХ ст. мали місце стихійні народні виступи. Прикладом може бути збройний виступ татарських селян селища Симеїз у листопаді 1921 р. [23].

У 1930 р. під час колективізації в Біляєвському районі на Одещині виник великий повстанський рух, який охопив майже всі села Придністров'я і частину німецьких сіл. Повсталі мали зв'язки з Румунією. Повстання ліквідували в 1931 р. Підтримали повстання німецьке населення колонії Мангейм, які мали зв'язки з німецьким консульством в Одесі [24].

Склад учасників антикомуністичних повстань та партизанських загонів на Півдні України був багатонаціональним. Крім українців, найактивнішу участь у збройному повстанському русі проти комуністичної влади брали німці, австрійці, татари, болгары, молдавани, румуни та євреї.

У другій половині серпня 1920 року в Одеському повіті спалахнуло антибільшовицьке повстання німецьких селян села Рорбах, внаслідок якого загинули 6 міліціонерів та голова продовольчого комітету (прізвище не вказане). Повстанцями були перерізані дроти зв'язку між Рорбахом та Березівкою [12]. За повідомленням зведення Одеського губкому КП(б)У, в селі Кубанка Одеського повіту приблизно в цей же час відбулися збройні напади повсталих болгарських селян на продагентів та радянських працівників.

На території Вознесенського повіту в районі німецьких колоній Шпаєрово та Роштадт діяло численне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр [13].

У зведенні Одеського губвиконкому від 25 липня 1921 року повідомлялося, що “в загоні отамана К.Солтиса – галичани, молдавани, румуни та росіяни” [14]. В отамана одного з найбільших повстанських загонів, що оперував на території Балтського й Первомайського повітів Одеської губернії та Ольгопільського повіту Подільської губернії Якова Андрійовича Кошового батько за національністю був українцем, а мати, яку звали Ірина Артемівна, – молдаванкою [15].

Серед євреїв також були громадяни, які потерпали від червоного терору, боролися проти комуністичної влади та підтримували повстанський рух. Євреї працювали на службу постачання повстанського загону отамана С.Гризла, що оперував у Первомайському повіті, за що п'ятеро з них були розстріляні червоними [16]. Важливу розвідувальну інформацію доставили до Повстансько-партизанського штабу генерала Ю.Тютюнника євреї Б.Гурфінкель та М.Фукс – колишні управляючий та службовець металургійного заводу “Ізноскових” в Одесі. Євреї також працювали на розвідку повстанського загону отамана Я.Гальчевського [17].

У 20-х рр. ХХ ст. створювалися загони з єврейської молоді в колоніях Калініндорф, Штертдорф і Бобровий Кут. Вони мали сіоністську спрямованість, проте у військових діях участі не брали [18].

Національні повстання в Криму продовжувались і під час антибільшовицьких виступів 1921-1923 рр. Певна кількість татар, чеченців та інших національностей перебували в складі військових формувань “зелених”. Існували і загони, які повністю склалися з кримських татар. До них відносились загони Апаса і Мустафи-Курби. За згадками одного з керівників боротьби з “політичним бандитизмом” на півострові В.Ібрагімова, у Кримських горах на той час діяли десятки національних груп. Кількість кожної з них у середньому коливалася

влади, що проводили роботу серед національних меншостей, почали створюватися в різних республіках.

На території України в травні 1921 р. президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ. До його компетенції входило “забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей з урахуванням особливостей їхнього побуту, культури і економічного розвитку, нагляд за втіленням у життя національної політики радянської влади”. Головою Відділу було призначено комуніста єврейської національності І.Сударського [3].

Відділ національних меншостей вивчав національний склад населення республіки. Для роботи враховувалися особливості соціально-класового розшарування ряду національних груп, зокрема євреїв, 2/3 яких до революційних подій були зайняті у сфері дрібної торгівлі й кустарно-ремісничого виробництва і тільки 4 % – пов'язані з великою промисловістю (підприємці, службовці, робітники). Також зверталася особлива увага на створення умов для ліквідації економічної і культурної відсталості, підготовку національних кадрів, проведення національного районування, на забезпечення активної участі національних меншостей у соціалістичному будівництві.

При відділі національних меншостей НКВС було створено підвідділи: єврейський, польський, німецький. Вони діяли в Київській, Одеській, Катеринославській і Донецькій губерніях. В деяких губерніях створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські. До листопада 1922 р. при Волинському, Катеринославському, Донецькому, Одеському губернських відділах внутрішніх справ уже функціонували німецькі секції [4].

У перші роки радянської влади робота серед нацменшин мала переважно просвітницький характер: відкривалися школи, бібліотеки, клуби тощо. З метою координації діяльності в 1921 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР була створена Рада національних меншин, якій підпорядкувалися відповідні секції. При Запорізькому губернському відділі народної освіти така секція з 10 січня по 27 квітня 1921 р. провела реорганізацію діючих навчальних закладів, внесла ряд змін до методики викладання і виховання школярів, організувала роботу культосвітніх установ, розподіяла літературу, видану національною мовою. Секція активно включалася до боротьби з неписьменністю дорослого населення [5].

Органи влади та управління проводили й іншу роботу серед національних громад: вивчалися соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясувалися природа конфліктів на етнічному підґрунті, рівень соціального розширення, політичні настрої та релігійна орієнтація [6].

Керівні партійні органи, тримаючи у своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування. За їх ініціативи в 1922 р. була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка негативно позначилася на житті національних меншин. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне – ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що виникли на місці колишніх повітів і волостей.

Зменшення загальної кількості сільрад за рахунок їхнього укрупнення призводило до того, що національні села розосереджувалися по різних сільрадах, районах. Як правило, вони опинялися у складі територій, де кількісно переважало населення іншої національності. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали, головним чином, українці й росіяни. Лише у 1923 р. 25 волостей, де компактно проживали німці, увійшли до складу таких територіальних одиниць [7].

Деякі представники влади демонстрували відверто вороже ставлення до представників національних меншин. Про це красномовно свідчить відповідь голови повітового виконкому Воробйова на звернення завідуючого секцією Одеського губвиконкому Гебгарта про необхідність врегулювати норми вилучення у німців продовольства. “Ми знаємо, – відповів Воробйов, – що колоністи мають зв’язок із Бессарабією, тому необхідно на них натиснути, щоб вони повстали. Тоді всім буде видно, що колоністи – справді контрреволюціонери, і тоді ми з ними розправимося” [8].

Мали місце і незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися в різних колоніях або поблизу них. Так, у наказі № 6 штабу 51-ї дивізії про Зельцьку волость говорилося: “Усі селяни повинні давати червоноармійцям продовольство, паливо та прати одяг. За невиконання цього наказу винуватці будуть віддані під суд Ревтрибуналу” [9].

Ситуація загострювалась і через активне поширення епідемії. Моральний стан великої частини представників національних меншин був пригніченим, багатьом із них майбутнє видавалося невтішним. Нестерпні умови життя викликали у представників німецької меншини

24 червня 1920 р. жителі села Сергіївка, що на Одещині, роззброїли червоноармійців, які конвоювали мобілізовану молодь. Виступ було одразу ж підтримано озброєною молоддю німецької колонії Петерсталь, яка виїхала на з’єднання з повсталими на підводах з кулеметами. Повстала українська і німецька молодь рушила до села Маяки, де знаходився збірний мобілізаційний пункт, та захопила його. Було обеззброєно й розстріляно 50 червоноармійців і політпрацівників [6]. Після цього повстанці зайняли містечка Біляївку та Овідіополь в Одеському повіті й перейшли до Слободзейської волості Тираспольського повіту. За повідомленням Слободзейського волосного ревкому від 1 липня 1920 року, велике повстанське формування українських, німецьких, російських і болгарських селян кількістю близько 600 бійців з кулеметами зайняло села Ліски, Троїцьке та Градениці [7]. Пізніше були зайняті села Георгіївка, Калоглея та Роксолани. Керували повстанцями німець Еберле та українець Концевич. Повторилася ситуація річної давнини. Влітку 1919 року приводом до запланованого антибільшовицького повстання німців і болгар в Одеському повіті також стала мобілізація, оголошена Губвиконкомом Одеської губернії [8]. Різниця полягала в тому, що в 1920 р. німців підтримали не лише болгары, а й українці та росіяни. У 1919 році українці повстання не підтримали [9]. Тоді німці-колоністи співчували А.Денікіну та активно підтримували його армію. Після нищівної поразки білогвардійців позиція німецького селянства змінилася.

На придушення антикомуністичних повстань у Тираспольському й Одеському повітах більшовицька влада кинула 361-й полк 41-ї стрілецької дивізії [10] та війська ВОХР. Зведення губернської НК від 13 липня 1920 р. свідчать про те, що на цей час повстання в Одеському повіті та Слободзейській волості Тираспольського повіту було придушене. Про втрати з обох боків у зведеннях не повідомлялося, крім того, що в Маяках було розстріляно 10 повстанців [11]. За повідомленням більшовицької губернської преси, Еберле і Концевич в ході придушення повстання загинули.

У липні 1920 р. німці взяли активну участь у діяльності підпільної організації, яка готувала антибільшовицьке повстання в самій Одесі. Очолювали підпілля керівники одеської “Просвіти” П.Климович і М.Кравець та офіцери-українці. Чекістам вдалося викрити підпільну організацію і заарештувати багатьох її членів. Разом з багатьма українцями як активні учасники підпілля чекістами були розстріляні німці-одесити: викладач гімназії І.Церр, службовець Ю.Розе, його рідна сестра, зв’язкова організації О.Розе, Л.Норберт, Р.Руокке, Л.Губерштейн, Ш.Мільтер, А.Ріфман, З.Рейнхардт.

Польщі на той час була потрібна не вільна, незалежна Україна, а буферна держава – противага радянській Росії, від якої йшла постійна загроза. Саме з такої точки зору і слід розглядати відносини Польщі та України в контексті повстанської боротьби.

Польська політична еліта українську проблему розглядала крізь призму польської присутності на українській землі, що, у свою чергу, стало чи не найголовнішою перешкодою на шляху до згоди й порозуміння між Польщею та Україною.

4.4. Етнічні меншини в антикомуністичних акціях 1921-1931 рр.

Участь представників національних меншин у повстанському русі проти комуністичної влади була найбільш характерною для території Одеської губернії. Найактивнішу участь у повстаннях проти більшовиків влади поряд з українцями брали селяни німецького та австрійського походження (в архівних джерелах та історичній літературі вони всі фігурують як “німці-колоністи”). У безжальній війні з більшовиками їм було що втрачати. Ще до революції в Одеському повіті німцям-колоністам належало 32 % усіх приватних земельних володінь [1]. Пересічний розмір приватного володіння німецьких заможних селян прирівнювався 105-ти десятинам землі. Ядром повстанських формувань німців-колоністів була так звана “німецька самооборона”, формуванню якої покладено початок ще в 1917-1918 рр. [2]. Повстання німців-колоністів проти комуністичної влади в Одеській губернії активно підтримували болгарські селяни [3].

У червні 1920 року підпільна організація німців-колоністів в Одеському повіті на чолі з членом партії правих есерів Людвігом Шоком підготувала виступ, який мав підтримати повстання українських селян, що спалахнуло в Тираспольському повіті під проводом хорунжого Ісаєнка, братів Діденків та офіцера німецького походження Бауера. Планувалося переривання залізничних комунікацій, знищення мостів та спільний наступ на Одесу повстанських формувань обох повітів [4].

Слід зазначити, що німецьке населення України брало найактивнішу участь у повстанському русі проти комуністичної влади не лише в межах Одеської губернії. Так, керівниками антибільшовицького повстання в місті Тростянець були німці: директор Тростянецької цукроварні, колишній офіцер царської армії Шилінг, колишній секретар суду Каштелер та власник аптеки Клінкер [5].

справедливе обурення і спонукали їх до виїзду з країни. Слід зазначити, що питання еміграції для багатьох німців було дуже болісним: доводилося покидати обжиті місця, українську землю, яка давно вже стала для них батьківщиною. Однак у 1922-1924 рр. заяви про виїзд подали понад 20 тис. сімей. Більшість з них мали намір емігрувати до Америки або Німеччини. На думку Центрального бюро німецьких секцій, що була представлена в доповідній записці Секретаріату ЦК КП(б)У, головні причини еміграції виявилися такими: не завжди правильне обкладення єдиним сільськогосподарським податком; не проведення землеустрою, передбаченого постановою ВУЦВК від 16 липня 1924 р., продовження відрізувань землі, що спричиняло малоземелля, нерозв'язане релігійне питання [10].

За рішенням ЦК КП(б)У у квітні 1924 р. для з'ясування причин і стану еміграції німців було створено спеціальну комісію на чолі з В.Чубарем. Згодом аналогічна комісія з'явилася при уряді. До її складу, крім кількох урядовців, увійшов і завідуючий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І.Гебгарт. Підсумовуючи роботу комісії, він виклав основні причини еміграційного руху та соціально-політичної напруженості в місцях компактного проживання німців. А саме: а) невизначеність у землекористуванні, постійні відрізування землі та зміни меж у німецьких сільських громадах; б) обмеження прав німецького трудового населення щодо участі у радянському будівництві, незаконне позбавлення права голосу на виборах, а також штучно завищене оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, що призвело до “національно-релігійного об'єднання німецького куркуля і бідняка та уповільнення класового розшарування колоній”; г) ненормальні дії деяких місцевих органів, зокрема, заборона здійснювати релігійні обряди, а також незгода німців із заборонами на викладання Закону Божого дітям до 18 років [11].

У зв'язку з подальшим зростанням обсягу й ускладненням завдань роботи у квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ). Їй надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій. Поряд з центральними органами комісії аналогічні організації діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах рад. Для проведення роботи серед національних меншостей створювалися бюро або комісії, члени яких призначалися президіями відповідних виконкомів за погодженням із ЦКНМ при ВУЦВК. Центральна Комісія у справах національних меншостей діяла до 1941 р.

Успіх роботи серед національних меншостей великою мірою залежав від того, наскільки вдало вона проводилась у містах, враховуючи багатонаціональний характер їхнього населення. Треба зазначити, що робота з національними меншинами в містах наштовхувалася на особливі труднощі. І це зрозуміло, адже представники різних національностей, як правило, були розкидані по всьому місту, і рідко проживали компактними групами. До того ж радянські і державні органи в містах у процесі своєї діяльності не завжди належним чином враховували специфіку національного складу населення.

Становище почало змінюватися на краще, коли наприкінці 20-х рр. у раді міст (Харкові, Одесі та ін.) при оргвідділах міськрад було створено комісії у справах національних меншостей. Комісії, координуючи діяльність адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх і медичних організацій, закладів соціального забезпечення, прагнули до того, щоб у своїй роботі максимально врахувати специфіку соціального розшарування, традиційні форми трудової діяльності, рівень економічного і культурного розвитку та особливості побуту різних національностей. При цьому висувалося завдання охопити роботою всі без винятку національні групи, що проживали в тому чи іншому населеному пункті, в тому числі й нечисленні. Застосовувалися й інші форми роботи, зокрема, проведення радіопередач мовами національних меншостей (єврейською, польською, латиською) [12].

Помітною була діяльність створених у 1920 р. відділів, підвідділів, секторів, секцій, бюро нацменшостей при партійних комітетах. Особливо пошкваленою була діяльність зазначених органів у багатонаціональних регіонах України, зокрема, на Півдні. Це обумовлювалося об'єктивними причинами, адже в цьому регіоні у зазначений період проживало понад 50 національностей.

Заслуговує на увагу досвід конкретної роботи з національних питань. Регулярно видавалися документи та інструкції по створенню національних секцій, організації їх роботи. Нацсекції були складовою частиною підвідділу нацменшостей при відділі пропаганди і агітації губкомів партії. Для керівництва роботою нацсекцій обиралися губбюро. При наявності значних неукраїнських або неросійських груп трудящих при губкомі партії організовувався відділ пропаганди. Питання роботи серед нацменшостей були в полі зору не тільки губкому, а й служили предметом обговорення в осередках та загальних зборах [13].

Високим був показник участі населення національних районів у виборах до рад. Якщо в середньому по Україні він становив 54,4 %,

використані при написанні нот-протестів польському уряду і в цьому ж році надруковані для ознайомлення населення.

Вже 29 жовтня 1921 р. посол радянської Росії в Польщі відвідав міністра закордонних справ К.Скірмунта, висловив йому протест проти подій на кордоні та вручив радянську ноту. 30 жовтня російську ноту продублювала нота Х.Раковського на адресу польського уряду, з цими ж самими вимогами. 31 жовтня була надіслана з Москви ще одна нота, в якій вимагалось від польського уряду припинити допомогу загонам української армії в боротьбі проти радянської влади. У нотах-відповідях польська сторона рішуче протестувала проти звинувачень її у сприянні українській боротьбі, підкреслювала, що події в Україні – це повстання незадоволеного українського народу проти радянської влади.

Гра у звинувачення подібними нотами тривала далі. Серед серії радянських нот із Москви і Харкова потрібно ще зупинитися на одній – ноті Г.Чичеріна польському уряду від 11 березня 1922 року, у якій прозвучала радянська погроза Польщі. Між іншим, у ноті говорилося, що Росія і Україна були поставлені перед фактом численних нападів банд Петлюри й Тютюнника з території Польщі на Україну. Ці особи згідно з польськими зобов'язаннями мали залишити Польщу, але їх організації не тільки не були ліквідовані, а, навпаки, дістали розвитку [14].

Відомості таємних співробітників “Закордоту” повідомляли про підготовку повстання в Україні генштабом С.Петлюри за допомогою поляків, про запланований перехід українського кордону підрозділами Ю.Тютюнника, Палія [15]. Через агентів “Закордоту” в Польщі отримали інформацію про військовий штаб С.Петлюри, який мав назву “Ліквідаційна комісія у справах України”; що Тютюнник і Павленко знаходяться у Львові і що польський уряд обіцяв С.Петлюрі 80 млн. марок для підготовки антибільшовицького повстання в Україні [16].

Зрозуміло, що, володіючи такою інформацією, радянський уряд легко міг протидіяти всім спробам уряду УНР визволити свою батьківщину від більшовицького панування. Не випадково бригаді Г.Котовського відносно легко вдалося розгромити під Волочиськом загони Омеляновича-Павленка, а дещо пізніше й ліквідувати похід Ю.Тютюнника [17].

Таким чином, на початок 20-х років Польща зіграла суттєву роль у розгортанні антибільшовицької повстанської боротьби селян. Вона координувала дії і допомагала споряджати повстанські загони Тютюнника, Палія, Омеляновича-Павленка, чим стимулювала продовження повстанської боротьби на території України. Проте не слід ідеалізувати допомогу офіційних кіл Польщі українському національному рухові.

20 листопада за наказом командувача армії українські війська з боями відступили до району Волочиська. На цьому плацдармі вони мали дати останній бій перед тим, як перейти на територію, зайняту Польщею. Наступного дня червоні штурмували Волочиський плацдарм. У цей час за Збруч переходили обози армії УНР, вивозилося майно державних установ тощо. Українські частини, відбиваючи всі атаки червоних, стійко трималися. О 18-й годині армія УНР покинула рідні терени.

Згідно з угодами, укладеними між українськими і польськими урядами, українська армія мусила здати зброю, коней і все військове майно. Через кілька днів особовий склад її було відправлено до таборів інтернованих у різних місцевостях Польщі, зокрема, вояків 3-ї Залізної дивізії – до м. Каліша на Познанщині, де вони перебували до 1924 р. [12].

Крім походів регулярних військ УНР, продовжувалась і антибільшовицька повстанська боротьба. І в її організації не останню роль зіграла Польща. На території Польської держави було створено партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю.Тютюнником, який мав підтримку Польського генерального штабу. При польських прикордонних контрольних пунктах у Тернополі, Гусятині, Підволочинську, Білозірці, Дубні знаходилися представники повстанського штабу.

У 1921 р. готувалися антибільшовицькі повстання в Україні та були здійснені рейди загонів української армії. У жовтні Ю.Тютюнник як голова партизансько-повстанського штабу отримав від С.Петлюри наказ вирушити на територію України і 4 жовтня угруповання військ на чолі з Тютюнником почало наступ. Із спогадів отамана Ю.Тютюнника: “Червоні війська, заатаковані нами несподівано, не могли зразу спинити нашого руху на схід. Тільки зорієнтувавшись в обстановці, вони нанесли поразку мені, майже на три чвертки знищивши людей північної групи. Південна група і собі продерлася аж за річку Тетерів, але її теж примусили повернути на захід”. 28 жовтня частини під командуванням Палія (кількістю близько 2 тис. чол.) перейшли кордон через річку Збруч у районі Гусятини і після невеликого бою з радянськими прикордонниками просунулися вглиб території України. Кілька загонів підійшли до Кам'янця-Подільського, де також вступили в бій. Вони намагалися підняти повстання по всій території України, але широкого збройного опору проти радянської влади організувати не вдалося [13].

Під час боїв радянською стороною були захоплені різні архіви, зокрема, архів штабу Ю.Тютюнника, з матеріалів якого вона детально ознайомила з планами повстань в Україні. Ці документи і були

то серед поляків – 63,5 %, євреїв – 59,5 %, німців – 57,3 %, болгар – 55,1 %, греків – 51,7 %. За участі громадськості відбувалися засідання сільських виконкомів, рад, у відповідних комісіях яких розглядалися організаційні, виробничі, культосвітні питання. Проте “демократична доба” в історії національних рад і організацій, які в них співпрацювали, виявилась дуже короткою. Вже під час виборів 1926-1927 рр. були позбавлені виборчого права ряд категорій селян, у тому числі й ті, що входили до сільських громадських об'єднань. Особливо багато таких “позбавленців” виявилось серед національних меншин, зокрема німців, які дійсно володіли до 1917 р. значними наділами землі і користувалися найманою працею. В Люксембурзькому районі Мелітопольської округи позбавлені виборчих прав становили 6,2 %, а в Карл-Лібкнехтському на Миколаївщині – 17 % [14].

Помітний внесок у розв'язання національного питання на Півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. Тільки в 1925 р. вона засідала 12 разів, заслухала 81 питання, в її рішеннях відзначалися досягнення і труднощі в роботі, вказувалося на неточність статистичних даних про кількість нацменшостей, які проживають у губернії, їх слабе економічне і господарське становище, складності у виділенні територіальних районів, адміністративних одиниць, у формуванні цього процесу, помилки, ігнорування інтересів нечисленних груп населення інших національностей. Херсонське бюро складалося з 22 членів: 14 євреїв, 2 поляків, 2 німців, 1 вірменина, 1 грека, 1 татарина.

У досліджуваній період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний, польське бюро; секції: литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі було створено клуб “Трудящих Сходу” [15]. Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л.Раєвський (завідуючий болгарською секцією при Одеському окрвиконкомі), С.Мічев, К.Русинов, В.Шустов в Одеському окрузі; Д.Ставчев, В.Гавала у Херсонському. Скликалися наради болгар в Одесі. У Миколаївському окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар [16].

Активно діяли у відповідних національних органах і представники інших нацменшостей регіону. Бюро губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загальноміських зборах комуністів, які відбулися в 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга з

національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б) [17].

Конкретним прикладом роботи нацвідділів при губвиконкомі виступає, зокрема, схема щомісячних звітів для завідуючих підвідділами нацменшостей. Вона відбивала загальні умови, в яких проходила робота відділу та його секцій, зв'язок з повітами, характеристику розв'язаних питань, якість здійснених заходів, зв'язок з іншими радянськими органами, кількість питань по секціях і що зроблено по них, участь відділу нацменшостей у місцевому законодавстві, кількість щойно зареєстрованих спілок, комітетів та ін. [18]. Предметом обговорення на президії Одеського губвиконкому були питання про занесення до кошторису витрат на утримання татарських, єврейських шкіл, єврейських дитсадків, клубів, проблеми ліквідації неписьменності, вивчення побуту нацменшостей, релігійних угруповань. Робота з національними меншостями була в центрі уваги окружних з'їздів рад. Так, у 1926 р. на VIII з'їзді Рад Одещини ставилися питання нацбудівництва, підкреслювалося, що в умовах багатонаціонального складу населення без достатньої уваги до нацменшостей неможливий розвиток радянського і культурного будівництва.

До практики роботи увійшла також така форма, як окружні наради працівників, пов'язані із життям нацменшостей округу. Привертає увагу склад делегатів першої окружної наради. Зі 112 делегатів німців було 34, євреїв – 25, болгар – 17, молдаван – 12, поляків – 11, українців – 5, французів – 2, по одному представникові від сербів, латишів, вірмен, угорців, татар, греків. Ці наради розглядали питання економічного і культурного життя національних меншостей [19].

У досліджуваній період президіями Одеського, Херсонського, Миколаївського, Балтського, Єлизаветградського окрвиконкомів було прийнято ряд важливих постанов, спрямованих на поліпшення життя і побуту нацменшин, які були покладені в основу їх повсякденної діяльності. Сьогодні незаперечним інтересом є досвід залучення нацменшостей до проведення передвиборчих кампаній у ради. Заслужують на увагу такі форми, як складання спеціального плану здійснення передвиборчої кампанії у містах і селах по лінії нацменшостей, у якому відбивалося представництво від національних меншостей; створювалися національні виборчі дільниці, проводилася перевірка представниками нацменшостей роботи міськрад; друкувалися література і звіти рад єврейською, польською, російською мовами; популяризувалися виборчий закон і завдання кампанії; призначалися на виборчі дільниці постійні працівники з нацменшостей; проводилися наради членів міськрадівських та райрадівських нацвідділів, збори робітників

Фактично заключним і останнім етапом польсько-українського співробітництва тих часів можна вважати період з часу припинення поляками військових дій проти Росії 18 жовтня 1920 р., що передбачали умови перемир'я і згортання військової допомоги УНР до підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р.

Загалом, досягненням згоди про перемир'я польська політична доктрина в українському питанні не змінила своєї сутності і продовжувала залишатись не виваженою та суперечливою. Польська сторона намагалася “резервувати” за собою співпрацю з керівним центром УНР. Зокрема, вона сприяла організації координаційно-керівних структур загальнонаціонального руху опору на території УСРР та проведенню розвідувальних і диверсійних антирадянських акцій. На території Польщі продовжували легально існувати державні інституції УНР та військові організації інтернованої армії УНР. Проте польський уряд не дотримувався власних зобов'язань у справі фінансової, матеріально-технічної допомоги, дипломатичної підтримки УНР на міжнародній арені та організації антибільшовицького збройного виступу. Тим більше, поляки затримали на правому березі р. Збруч потяги з постачанням для українських військ [9].

Більшовицький Західний фронт регулярно поповнювався направленими з Росії військами. Лише в червні 1920 р. прибуло з інших фронтів понад 40 тис. бійців. А кількість армії УНР на жовтень 1920 р. сягала близько 35 тис. козаків [10], хоча генерал – хорунжий армії УНР О.Удовиченко назвав дещо меншу цифру – 20 тис. вояків [11].

Перехід у наступ українських військ 11 й 12 листопада 1920 р. проти Червоної армії був великою помилкою командування, бо вже напередодні – 10 листопада противник перехопив ініціативу. Зав'язалися позиційні бої. Одинадцять діб точилася боротьба, під час якої деякі підрозділи 3-ї Залізної дивізії змушені були відступити до Румунії.

Вранці 10 листопада лівофлангова 9-а бригада 3-ї Залізної дивізії вступила в бій з 8-ю кінною радянською дивізією. На початку бою 9-а бригада мала успіх, але їй забракло набоїв, і вона майже вся полягла під шаблями противника (з трьох тисяч вояків у живих залишилося тільки 70).

Протягом кількох годин ішов запеклий бій з червоною піхотою, яка атакувала 7-у бригаду Залізної дивізії. Червона кіннота прорвалася до її тилу. На допомогу 7-й бригаді з резерву було кинута 8-у бригаду. Коли скінчилися набої, козаки відбивалися від кінноти прикладами рушниць. Половина складу 7-ї і 8-ї бригад загинули на полі бою. Бойова ситуація складалася на користь Червоної армії.

На квітень 1920 р. в самій Польщі перебувало багато біженців з України, серед яких була майже ціла армія УНР, інтернована в 1920 р. Саме вони, а також український уряд у Тарнові в першу чергу непокоїли радянську владу у Москві й Харкові. За офіційними радянськими даними, у Польщі було інтерновано 12000 офіцерів та солдатів армії С.Петлюри [3]. За польськими джерелами, після закінчення українсько-більшовицької війни, коли армія УНР перейшла на польську територію і була інтернована в таборах, українська еміграція в цілому налічувала 40 тис. чоловік, серед яких було 3530 офіцерів і близько 11-500 солдатів [4].

Московський і Харківський уряди добре розуміли, що ця маса військових може в будь-який момент стати основою для нових антибільшовицьких виступів. І дійсно, на території Польщі формувалися збройні загони Булах-Булаховича, Оскілка, Калиша, Шепелява, Удовиченка та інших повстанських отаманів [5].

Саме тому уряд УСРР прийняв дві постанови про амністію. 30 листопада 1921 р. ВУЦВК оголосив постанову про “Повну особисту амністію робітникам і селянам УСРР, які перебувають за кордоном і брали участь як рядові в лавах армій С.Петлюри, П.Скоропадського, А.Денікіна, П.Врангеля та інших ворогів робітничо-селянської влади”. 12 квітня 1922 р. було прийнято ще одну постанову про “амністію чинам білих армій і цивільної еміграції”. Проте поза законом були оголошені видатні діячі повстанського руху – Н.Махно і Ю.Тютюнник [6].

Зрозуміло, що командування української армії перешкоджало поверненню до УСРР солдатів і офіцерів. Так, у листі головного отамана С.Петлюри до командирів куренів говорилося: “Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил ... ми ж мусимо ... повернутися на Україну не рабами, не з ласки грабіжників та убивць, не амністованими московськими наймитами, а вільними громадянами і заслуженими патріотами – вояками нашої Вільної України” [7].

Радянська сторона вимагала вислати з Польщі керівників українського повстанського руху, наприклад Н.Махна, щоб судити його “за вбивства, грабунки та насильство”. Польська сторона, дуже добре уявляючи подальшу долю Махна в радянській Україні, відмовилася його вислати, підкресливши, що це буде вирішувати польський суд, який прийняв постанову вислати Н.Махна разом з родиною з Варшави до Познанського воеводства на проживання, чим врятував йому життя. В інтерв'ю одній з польських газет Н.Махно сказав: “Я був, є і буду до кінця життя непримиримим ворогом більшовиків і радянської влади” [8].

і кустарів та ін. Проведення виборчих кампаній мовами національних меншостей вперше широко здійснювалося в період 1925-1926 рр., хоч така робота проводилася й раніше. Активність трудящих національних меншостей під час виборів до сільських рад (1926-1927 рр.) не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж у цілому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні під час виборів до сільських рад проголосувало 51,6 % виборців, то у виборах до національних рад взяли участь 53,6 % жителів, зокрема, до єврейських сільрад – 60,9 %, німецьких – 57,9 %, чеських – 57,2 %, польських – 55,8 %, грецьких – 54,3 %.

Питання проведення виборчих кампаній розглядалися на розширеному Пленумі ЦКНМ (листопад 1928 р.). У його роботі взяли участь представники окружних виконкомів рад, національних районів і окружних бюро у справах національних меншостей, а також представники Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б) України, польського і єврейського бюро ЦК КП(б) України, Ради національних меншостей Наркомату освіти та Українського філіалу Центрвидаву. З доповіддю “Про перевибори до рад серед національних меншостей” виступив секретар ВУЦВК голова ЦКНМ П.Буценко. Він, зокрема, відзначив, що в проведенні виборів до рад було досягнуто значних успіхів – зросло представництво нацменшостей у радах і виконкомках, у національних радах стало більше комуністів, комсомольців, колишніх червоноармійців, а також жінок. Питання проведення виборів розглядалися протягом листопада-грудня 1928 р. на засіданнях Проскурівського, Сталінського, Уманського й Київського окружних бюро у справах нацменшостей, а також Ботієвського райвиконкому [20].

Характерним показником національної політики є ступінь участі нацменшостей у радах Одеської губернії, досить повна відповідність начскладу рад національному складу населення України. У 1925 р. в Одеській міськраді національні меншини становили 35 %, Миколаївській – 21 %, Херсонській – 22,5 %, Зінов'євській – 22,4 %, приблизно така сама картина спостерігалась і в інших округах. Усього в міських радах губернії нацменшості склали 31 %, у сільрадах – 12 %. В Одеському окрузі в сільрадах їх було 29 %, Херсонському – 17 %, Балтському – 7,8 %, Миколаївському – 13,2 %, Зінов'євському – 6,7 %, Первомайському – 8,7 %. В Одеському і Миколаївському – більшість мали німці, Балтському і Херсонському – євреї, особливо у землеробських колоніях. У райвиконкомках нацменшості становили 13 %, на райз'їздах – 12 %. Усього по губернії було створено 85 національних сільрад: 46 – німецьких, 11 – єврейських, 9 – болгарських, 14 – молдавських, 2 – польські, 1 – литовська, 2 – білоруські.

В Україні, поряд зі створенням у жовтні 1924 р. Молдавської АСРР, у районах, де національні меншості проживали компактно, було виділено національні адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяли районні, селищні й сільські ради. Здійснення національного районування відіграло істотну роль у забезпеченні національно-культурних та інших потреб різних національних груп. Законодавчою основою проведення національного районування стала постанова РНК УСРР “Про виділення національних районів і рад” (серпень 1924 р.). Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло надання пільгових умов. Так, норма кількості жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25-45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. – для національних районів і з 1000 до 500 чол. – при утворенні національних рад [21].

Спочатку національним районуванням було охоплене німецьке, болгарське, грецьке й чеське населення, пізніше почали створюватися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці.

У 1927 р. в Україні налічувалося 11 національних районів, із них 7 – німецьких, у тому числі Високопільський (Херсонський округ), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсівський (Одеський округ), Карл-Лібкнехтівський (Миколаївський округ) та ін.; 3 – болгарських: Великобуялицький (Одеський округ), Романівський та Цареводарський (Мелітопольський округ); 1 – польський – Мархлевський (Волинський округ). Пізніше було сформовано ще 8 російських районів: Кам’янський (Запорізька область), Сорочинський (Луганська область), Терпентівський та Великотеплицький (Мелітопольська область) та інші; 3 єврейських: Калініндорфський і Новозлатопільський (Херсонська область) та Сталіндорфський (Криворізька область).

До 1930 р. в республіці діяло 25 національних районів. Поряд з радами, що входили до національних районів, виділялися національні ради і в складі українських районів. На той період в Україні налічувалося 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 – селищна), 254 – німецькі, 156 – єврейських (68 селищних), 151 – польська, 14 – молдавських, 12 – чеських, 4 – білоруських і 3 – албанських.

Поліпшенню роботи з національними меншостями сприяла підготовка національних кадрів для радянських, державних і господарських органів України. У травні 1926 р. на засіданні Адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР розглядалося питання “Про забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншостей спеціалістами і кваліфікованими працівниками, які знають мови нацменшостей” [22]. З даного питання ухвалено відповідну постанову щодо порядку роботи курсів секретарів сільрад України. Було

21 квітня 1920 р. було підписано політичний договір між Україною та Польщею, який стверджував, що “Польська Республіка визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі як верховну владу Української Народної Республіки” [1]. Звучало це гордо, але насправді важило небагато, бо війська Петлюри були вже переможені, а їх розпорочені частини і він сам знайшли притулок у Польщі, перебуваючи в повній залежності від польського уряду. (Коли під час переговорів Петлюра виявив непоступливість, польська влада просто заарештувала його разом з міністрами на добу).

Друга стаття договору визначала кордони між Польщею та УНР. Східна Галичина залишалася за Польщею. 24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією. Збереглися проекти угод економічних, котрі так і не здійснилися. Вони передбачали в кінцевому рахунку цілковите господарче підпорядкування України Польщі, ставлення до неї як до території для експансії капіталу.

Польсько-український договір викликав жваву реакцію в обох країнах. Подав у відставку прем’єр-міністр УНР Мазепа. Висловили незгоду також Петрушевич, Грушевський, Винниченко. Розділилися і думки поляків. Проурядова преса з варшавським “Кур’єром поранним” і “Кур’єром польським” оцінювала угоду з УНР як “акт польського розуміння становища”, що відповідає польським історичним традиціям, а також гарантує захист Польщі зі сходу. Соціалісти в “Роботніку” і в сеймі висловлювалися за подальші мирні переговори з Москвою. Особливо різко виступило праве крило. Політику Пілсудського було визнано як “сповнену азарту і ризику”, “неясну і непевну щодо цілей”, таку, що ослаблює позицію Польщі на Заході [2].

25 квітня 1920 р. під проводом Пілсудського розпочався польський наступ. Його військовою метою був розгром Червоної армії; метою політичною – створення української держави, яка перебувала б в економічній залежності від Польщі. Ні військові, ні політичні цілі не були досягнуті. Київська кампанія зрештою поставила під загрозу саме існування Польської держави.

За планом Пілсудського значну допомогу у війні з Червоною армією мали надати петлюрівські загони, які після вторгнення в Україну разом з польськими військами повинні були поповнюватися добровольцями з антибільшовицьких повстанських загонів, що діяли в цей час по всій території України. Однак нічого подібного не сталося. Повстанські загони діяли на власний розсуд і далеко не завжди були союзниками польсько-петлюрівських військ у боротьбі з більшовиками.

для чиновників не мало суттєвого значення. Німецькі райони Одеської області, як і болгарський Благоївський, були ліквідовані. Подібна доля спіткала й інші національні адміністративно-територіальні одиниці України.

Таким чином, наприкінці 1930-х рр. авторитарним рішенням німецькі та Благоївський болгарський національні райони на Півдні України були ліквідовані. За часом знищення національних адміністративно-територіальних одиниць збігається з репресіями до представників національної інтелігенції народів України, закриттям навчальних закладів з національною мовою викладання тощо. Саме тому в сучасній історичній літературі їх винищення розглядалося як прояв свавілля Й.Сталіна в контексті загального наступу на прояви “націоналізму” всіх гатунків.

Історичний розвиток і заселення краю зумовили наявність на території Півдня України значної кількості національних меншин, які в 1920-30-ті роки становили понад чверть усього населення даного регіону. Цей факт сприяв залученню національних меншин до політики коренізації, стрижнем якої стало створення національних районів, селищних та сільських Рад. Проведення районування, надання національно-територіальної автономії стало першим кроком по залученню національних меншин до будівництва радянської системи. Наприкінці 1930-х років під впливом внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано штучним, національні райони й сільські ради були ліквідовані.

4.3. Польський фактор в антибільшовицьких виступах 1920-1921 рр.

Українсько-польські стосунки на початку третього тисячоліття викликали підвищений науково-пізнавальний інтерес та актуалізували тематику дослідження складного минулого між Польщею та Україною. Без перебільшення можна стверджувати, що одним з найбільш суперечливих і трагічних моментів в історії українсько-польських стосунків були 1920-1923 рр., коли відбувався не лише процес формування відносин, а й вирішувалася майбутня доля обох народів. У цей період з новою силою виявилися нерозуміння та неусвідомлення як польською, так і українською сторонами важливості розвитку рівноправного та взаємовигідного партнерства.

прийнято програму підготовки і перепідготовки працівників низового радянського апарату. Такі курси почали створювати в Одесі, Житомирі, Києві. В 1926/27 навчальному році працювали 2 польські рампартшколи (у Києві й Житомирі), 3 єврейські (Київ, Одеса, Бердичів), німецька (Одеса), болгарська (Катеринослав), татарська (Артемівськ). Тільки протягом 1928-1930 рр. перепідготовку пройшли 1065 працівників національних сільрад.

У жовтні 1930 р. відбулася нарада з питань підготовки національних кадрів, у роботі якої взяли участь представники ЦКНМ, наркоматів освіти, охорони здоров'я, юстиції, внутрішніх справ.

Однією з найважливіших проблем у розв'язанні національного питання висувалася й проблема довіри між російським робітничим класом і трудящими інших національностей. Не випадково В.Ленін розглядав її як першорядну в культурі міжнаціональних відносин. Адже у взаємовідносинах між націями і народностями необхідна особлива обережність у підході до національних почуттів людей, до їх культурної спадщини. Тому питання мови, культури, громадянства найгостріше ставились і ставляться при розв'язанні національного питання. Ця проблема предметно розглядалася на XII з'їзді РКП(б) і IV нараді ЦК партії з відповідальними працівниками національних республік та областей (1923 р.). Відповідно до рішень з'їзду проблема вирішувалася двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин [23].

Робота серед національних меншостей дістала відображення в діяльності адміністративних і судових органів. У ряді місць, у тому числі й у межах національних адміністративно-територіальних одиниць, створювалися так звані “національні камери”, діловодство в яких велося мовами національних меншостей. Так, у 1924 р. ряд судових органів республіки перейшли у своїй роботі на єврейську, а в Бердичеві й Білій Церкві – на польську і латинську мови. В 1926 р. вже більш як 200 судових і слідчих органів працювали мовами національних меншостей, що за даними Наркомату юстиції, цілком задовольняло вимоги республіки в цьому відношенні. З 1925 р. в окружних судах створювався інститут судових перекладачів, у складі якого налічувалося 50 штатних співробітників. У деяких округах до складу судових органів було введено посади політиків-прокурорів, які знали особливості побуту й володіли мовами національних меншостей, що проживали в даній місцевості.

У грудні 1926 р. питання про діяльність судових органів, які проводили роботу мовами національних меншостей, розглядалось на засіданні Президії ВУЦВК. Заслухавши звіт Наркомату юстиції,

ВУЦВК запропонував розвивати й поглиблювати цю роботу. При цьому особлива увага зверталася на підготовку й інструктування відповідних кадрів, розробку юридичної термінології, а також видання законодавчих актів мовами національних меншостей.

Якщо судові органи в роботі з національними меншостями досягли певних успіхів, то діяльність ряду інших адміністративних і державних установ мала серйозні недоліки. Зокрема, це стосується роботи органів міліції, ЗАГСу та комунального господарства. Хоча в органах міліції працювали співробітники різних національностей (українці, росіяни, євреї, поляки, латиші, литовці), лише в деяких їхніх підрозділах, зокрема в Бердичеві й Житомирі, здійснювалися спроби розширити вживання поряд з українською та російською й інших мов, переважно єврейської [24].

Однією з актуальних проблем сьогодні є зміцнення самосвідомості націй, виявлення ними своїх національних рис. Щодо цього можна навести цікаві приклади з минулого. Зокрема, питання подолання економічної і культурної відсталості, зміна соціальної структури ряду національних груп, залучення їх до сфери суспільного матеріального виробництва, землеустрою німців і євреїв на Півдні України, розвитку колоній. Ці проблеми були предметом неодноразових розмов у партійних і радянських органах. Діяльність радянських, державних і господарських органів спрямовувалася на проведення, землевпорядкування в районах проживання національних меншостей, розвиток колгоспно-кооперативного руху, створення системи кредитування, підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, на розв'язання так званої “містечкової” проблеми. До виконання цих завдань залучалися ВГНГ УСРР, наркомати важкої і легкої промисловості, фінансів, постачань, торгівлі, праці, землеробства, соціального забезпечення, міської і сільські товариства допомоги і взаємодопомоги. Надавалася допомога німецьким колоніям, організовувалися німецькі райони, німці залучалися до радянського будівництва, кооперації, колективного господарства. Приймалися рішення, що забезпечувати німців землею у Херсонському, Миколаївському округах. В Одеській губернії було 300 німецьких населених пунктів. Про турботу партії про німецьких колоністів свідчить циркулярний лист ЦК КП(б)У “Про ставлення партійних і радянських органів до німецьких колоній” (1923 р.). У ньому підкреслювалася необхідність постійного нагляду за правильним втіленням у життя національної політики у німецьких колоніях, зазначалася необхідність того, щоб керівні партійні і радянські працівники знали мову відповідної національності, підкреслювалося, що німці в господарському відношенні стоять вище оточуючих їх

Дніпропетровської області; Зельцький, Спартаківський та Карл-Лібкнехтський райони – до складу Одеської області. Всі ці райони продовжували існувати як німецькі національні. Під час розукрупнення у вересні 1937 р. до складу створеної Миколаївської області увійшов Високопільський район [47].

Слід зазначити, що після прийняття в 1936 р. нової союзної Конституції національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. Адже в ній, на відміну від союзної Конституції 1924 р. і Конституції УРСР 1929 р. [48], окремо не обумовлювалася можливість створення національними меншостями своїх адміністративних одиниць. За таких умов наприкінці 1930-х рр. національні райони фактично перестали існувати.

Наприкінці 1930-х років під впливом внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано штучним, національні райони було ліквідовано. На основі рішення ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1939 р., постановою ЦК КП(б)У “Про ліквідацію та реорганізацію національних районів та сільрад” від 5 березня 1939 р. на Півдні України ліквідовувалися “штучно створені” наступні національні райони: німецькі райони імені Фріца Геккерта Миколаївської області, Зельцький, Карл-Лібкнехтський і Спартаківський райони Одеської області, болгарський Благоевський район Одеської області. Сільради, що входили до складу цих районів, розподілялися по інших районах [49].

Отже, під час ліквідації системи національного районування національні райони розформувалися, а сільради передавалися до інших районів України. Реорганізація проводилася покvapливо, без належної диференціації. Однак і в ході адміністративно-територіальних змін 1935-1939 рр. простежувалася певна “національна політика”, а саме – розпорощування національних меншин серед українського або російського населення. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгари, як і інші національні групи, становили меншість або принаймні не мали суттєвої кількісної більшості. За такими “принципами” розформувалися й національні райони Одеської області. Так, після реорганізацій в Овідіопільському та Роздільнянському районах на території колишніх національних адміністративно-територіальних одиниць німецьке та болгарське населення опинилося в меншості по відношенню до загальної кількості їхніх мешканців. Що ж до реорганізацій у Веселинівському районі, то до критерію “німці – в меншості” організаторам нового адміністративно-територіального поділу “сягнути” не вдалося, бо на території цього району мешкало 16 тисяч німців, 12 тисяч українців та 305 представників інших національних груп [50]. Однак і це

іонаціональні села. Так, німецькі національні адміністративно-територіальні райони Півдня України не були мононаціональними, щільно замкненими, де в межах територіальної одиниці вони намагалися “відгородитися” від навколишнього світу, щоб жити згідно зі своїми патріархально-національними звичаями.

Дуже багато німецьких сільських Рад входило до складу звичайних українських адміністративних районів, тобто адміністративно-територіальних одиниць, де переважало українське населення. Лише в Одеському окрузі німецькі національні сільські Ради були в Анатоліївському районі (Суворівська, Малахівська, Василівська, Бессарабська, Блюменфельдська, Нейзацька, Ейгенчутська); в Антоново-Кондинцевському (Білярська, Вовківська, Іраклівська, Ней-Люстдорфська, Новосеменівська); Березовському (Ліхтенфельдська, Нейківська, Черногорська); Гроссулівському (Касельська і Клейнendorфська) та в Жовтневому – Фрайляндська.

Поряд із звичайними українськими районами німецькі національні сільради входили й до складу інших національних районів. Так, у 1930-ті рр. до єврейського національного Калініндорфського району входила Карло-Марксівська німецька сільрада [45]. Отже, все це свідчило про можливість поєднання різних форм розвитку національного адміністративно-територіального устрою та самоврядування, що дало широкі можливості для врахування та задоволення потреб національних меншин, не ставлячи під загрозу ані сам цей поділ, ані державну цілісність України.

Водночас із сільськими були створені й селищні національні Ради. На Півдні України існувало 4 єврейські селищні Ради (Кривоззерська, Савранська, Хоцеватська, Голованівська) в Первомайському окрузі [46].

Ради та виконавчі комітети в національних селах, селищах і районах покликані були в рамках тогочасного законодавства УРСР вирішувати всі питання економічного, політичного й культурного життя на підвладних їм територіях.

Іонаціональне населення національних районів за існуючим законодавством набувало статусу національних меншин. Тобто в німецьких районах, наприклад, під національними меншинами малися на увазі представники всіх інших національностей, у тому числі й українці.

Сталінський варіант індустріалізації та суцільної колективізації, що розпочиналися, вимагав максимальної централізації управління. Постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 2 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, а райони перейшли в безпосереднє підпорядкування центру, що полегшило оперативність управління.

У лютому 1932 р. на території України було створено 5 областей. Найбільшого впливу від нового адміністративного поділу зазнали німецькі райони. Так, Високопільський район увійшов до складу

українців і що ведення ними господарства є прикладом. Отже, партійні органи вивчали умови життя нацменшостей [25].

Характерним явищем для національної політики того періоду було проведення безпартійних конференцій робітників і селян нацменшостей, на яких обговорювалися питання економічного, культурного становища цих народів. У 1925 р. було проведено 8 німецьких, 5 єврейських, 9 польських і 4 болгарських конференцій. Ці конференції проводилися в чотирьох районах Одеського округу і в одному – Миколаївського. Активну участь у роботі по скликанню Всесоюзної польської конференції брало польське бюро при губкомі партії. Проходили польські конференції робітників у с. Чаплинка Херсонського округу. Ці факти свідчать про зростання політичної активності робітників, селян, інтелігенції нацменшостей. Для влаштування євреїв було створено Одеське відділення ТЗЕТ (товариство землеустрою євреїв-трудящих). Мета – залучити єврейське населення до землеробства. При ЦВК СРСР було створено Комітет ЗЕТ. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах було понад 100 єврейських сільськогосподарських колективів, всього євреїв-землеробів у губернії налічувалося близько 50 тис. Було 11 єврейських сільрад [26]. Ці дані свідчать про увагу до потреб єврейського населення. У 1929 р. організовано єврейську агрошкола. Проводилися і єврейські сільгоспвиставки.

Фундаторами сільських громадських об'єднань національних меншин виступали, насамперед, учасники громадської війни і більшовицьких аграрних перетворень. Наприклад, першими головами районних організацій НКС і КВД німецького Ландауського району Миколаївського округу стали робітники-інтернаціоналісти Р.Ф. Янсон, І.А. Фогель; політемігранти С.І. Вітанов, Д.І. Філанов, К.І. Войников очолили спілку незаможників Царедарівського болгарського району Мелітопольського округу, а сільський активіст Г.А. Хасай – грецький Великоянисольський КНС на Маріупольщині [27].

Велике значення для узагальнення досвіду мали Всеукраїнські наради з питань роботи серед національних меншостей (січень 1927 р., листопад 1930 р.), де обговорювалися питання діяльності ЦКНМ при ВУЦВК й чергові завдання, що виникали в цій сфері. Представники Ради Національностей ЦВК СРСР, Відділу Національностей ЦВК РСФРР і Грузинської СРР, які виступали на першій Всеукраїнській нараді, відзначили позитивний досвід роботи радянських і державних органів України та наголосили на необхідності поширення його на інші республіки. “...З вашого досвіду, як досягнень, так і допущених помилок, ми будемо вчитися, – підкреслив один з виступаючих. –

Ваш успіх у роботі буде й нашим успіхом, успіхом усіх трудящих нашого Союзу”. В червні 1927 р. ВУЦВК звітував про роботу серед національних меншостей на засіданні Ради Національностей ЦВК СРСР. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову, в якій відзначалося, що КП(б)У і уряд України “...знайшли правильні шляхи й методи практичного розв’язання національного питання”. ЦВК СРСР вказав на необхідність і в майбутньому вживати енергійних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного й національно-культурного розвитку національних меншостей. Слід зазначити, що по лінії партійних, радянських і державних органів активна робота в цій галузі тривала до початку 30-х рр.

Таким чином, становище національних меншин села на Півдні України слід розглядати через призму соціалістичних перетворень, які проводила тоталітарна держава. Одним з перших її діянь було проведення національного районування, яке насправді збільшило площину розколу між українцями та іншим населенням республіки, оскільки утворення територіальних об’єднань часто не враховувало місць компактного проживання народів. Серед позитивних явищ у духовно-політичному відношенні слід виділити політику “коренізації”, яка дала можливість зберегти культурні надбання різних національностей. Проведення районування, надання національно-територіальної автономії стало першим кроком по залученню національних меншин до будівництва радянської системи. Наприкінці 30-х рр. XX ст. під впливом внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно-територіальних одиниць було визнано штучним, національні райони та сільські ради були ліквідовані. Настала епоха тоталітаризму.

4.2. Адміністративно-територіальні перетворення національних одиниць

Проведення національної політики неможливе без точного статистичного обліку всіх національностей певного регіону та їх розташування. Для повноцінного аналізу і усвідомлення наслідків національної політики більшовиків на території Півдня України розглянемо етнічну ситуацію в регіоні протягом 1920-30-х років.

За складом населення Південь України був багатонаціональним регіоном України, що відображено в *таблиці 1*. Станом на 1 січня 1924 р. на території Одеської губернії [1], до складу якої входили

На відміну від німецького болгарське населення до революції й на початку 1920-х рр. економічно було досить міцним. Болгарські села загалом менше від сусідніх німецьких чи єврейських потерпіли в роки світової та громадянської війн. Тому відродження їх шло дещо швидше, хоча й зазнало згубного впливу посухи 1921 року.

Створення національних болгарських районів, на думку представників органів радянської влади, безумовно, мало велике значення щодо приваблення нацменшостей до радянської влади. Але, на їхню ж думку, ряд негативних моментів, таких як відсутність у районному центрі необхідних помешкань для районних установ (РВК, лікарні й т.п.), а найголовніше – крайня нестача літератури болгарською мовою, – усе це не давало в повній мірі тих наслідків, на які можна було б очікувати [41]. В результаті – у культурно-освітньому відношенні населення відстало, але із створенням у середині 1920-х рр. партійних і радянських болгарських секцій у центрі та на місцях робота значно поживалася [42].

Політика коренізації позначалася й на становищі єврейського населення. Переважна кількість євреїв були мешканцями міст та містечок. Питаннями влаштування населення по партійній лінії займалося Голоvbюро єврейської секції при окружках КП(б)У, по радянській лінії – ЦКНМ, на місцях – бюро національних секцій при окрвиконкомах та уповноважені при райвиконкомах. Головними завданнями, пов’язаними з поліпшенням економічного, побутового стану євреїв були, по-перше, надання допомоги кустарям та ремісникам в організації кооперативів і товариств, по-друге, землевлаштування тієї частини населення, яка бажала займатися сільським господарством.

З метою поліпшення стану єврейських переселенців у рамках проведення адміністративно-територіальної реформи за рішенням президії Херсонського окрвиконкому від 8 вересня 1926 р. було створено єврейський національний район із центром у с. Сейдемінусі. До складу його ввійшли єврейські висілки, хутори і сільради Бериславського і Качкарівського районів. У 1927 р. Сейдемінухський район було перейменовано на Калініндорфський [43].

Узагалі, виділення адміністративно-територіальних одиниць серед єврейського населення Півдня України почалося пізніше (в 1927 р.) і відбувалося набагато довше, ніж в інших національних меншостей. Це пояснювалося цілою низкою причин, а саме: великою розпороченістю та організаційними труднощами в охопленні єврейських сільських поселень, затримкою в оформленні питання про містечкові ради, а також великою зрусифікованістю єврейського населення [44].

Для організації національних районів не була обов’язковою мононаціональність їх населення. До складу таких районів входили й

населення, великому зрушенні в суспільному житті та укріпленню довіри населення до радянської влади. Однак нарада зазначала, що робота по виділенню районів та сільрад рухається дуже повільно і затримується без особливих обґрунтувань [37].

На нараді ставилися питання про створення Високопільського району Херсонського округу, Гросс-Лібентальського та Зельцького районів Одеського округу.

За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 31 березня 1926 р. на території Херсонського округу створювався Високопільський район з переважною німецькою людністю [38]. Радянською владою передбачалося, що створення національних районів як адміністративних одиниць буде сприяти швидкому розвитку продуктивних сил відповідних територій. Великі надії покладалися на вміння та навички колоністів у справі ведення високорозвиненого сільського господарства, що знайшло живий відгук серед німецького населення. Однак умови, створені властями, явно не сприяли втіленню цих прагнень на практиці. Земельні наділи, що виділялися німецькому населенню, значно відрізнялися від кількості землі, яка надавалася колоністам до революції. Вони могли дати, в кращому випадку, лише мінімальні можливості для існування, але не дозволяли організувати високорозвинене сільськогосподарське виробництво [39]. Все це обумовлювало погіршення економічної ситуації в районі й спричиняло численні протести колоністів за різноманітних форм.

Отже, на Півдні України існували чотири німецькі національні райони, 64 сільські Ради, що відповідало кількості значних німецьких поселень сільського типу. Це не викликало ускладнень у процесі функціонування районів або округів, а згодом областей, до складу яких вони входили.

Поряд з німецьким населенням одними з перших були охоплені національним районуванням болгарське, грецьке та чеське населення. Пізніше створювалися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці.

З метою сприяння національно-культурному відродженню болгарського населення на Півдні України було створено два болгарських національних райони: Великобуялицький (Благоєвський) на Одещині в 1925 році і Вільшанський у Первомайському окрузі в 1927 році. Були створені сільради, які комплектувалися з болгар. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 13 червня 1930 р. "Про реорганізацію округів" Вільшанський болгарський район Первомайського округу увійшов до складу Одеського округу [40].

Одеський, Первомайський, Єлизаветградський (Зінов'ївський), Миколаївський, Херсонський, Балтський округи (наприкінці 1924 р. частина Одеського та Балтського округів відійшла до новоутвореної Молдавської АСРР) та відповідні окружні центри, проживали представники більш як 50 національностей [2]. Використовуючи результати Всесоюзного перепису населення 1926 р., нами підраховано, що неукраїнське населення Півдня України становило 32,9 % від загальної кількості (3448777 чол.) [3].

На початок проведення Всесоюзного перепису населення 1926 р. найчисленнішими етносами Півдня України були українці, росіяни та євреї (табл. 1 і табл. 2).

Таблиця 1

Національний склад населення Півдня України в 1926 р. [4].

Національність	Округи					
	Зінов'ївський	Миколаївський	Одеський	Первомайський	Херсонський	Разом
Українці	637586	304023	356286	578170	439024	2315089
Росіяни	68732	88084	299565	17275	64652	538308
Євреї	32777	36696	170451	41158	35509	316591
Німці	2476	30911	71410	1587	16820	123204
Молдавани	23014	14075	16358	14796	451	68694
Болгари	91	5225	19411	7634	95	32456
Поляки	1694	2912	11574	2714	4474	23368
Білоруси	1991	12798	3114	535	1489	19927
Греки	36	157	3487	37	127	3844
Чехи та словаки	70	64	446	430	187	1197
Інші	1074	841	1364	744	2076	6099
Разом	769541	495786	953466	665080	564904	3448777

Таблиця 2

Національний склад міст Півдня України (станом на 1 березня 1925 р. (у %) [5].

Міста	Загальна кількість населення	Національність						
		Українці	Росіяни	Німці	Євреї	Греки	Поляки	Інші
Одеса	427831	2,9	44,8	1,4	44,4	0,8	3,1	2,6
Миколаїв	108820	15,3	50,9	0,9	28,5	–	2,2	2,2
Єлизаветград	77129	21,9	33,7	0,5	41,2	–	1,2	1,5
Херсон	74483	40,5	18,9	0,3	37,1	0,4	0,9	1,8
Первомайськ	25761	30,9	29,4	0,4	34,6	–	1,1	3,6

Південь України, що мав сприятливе географічне положення (м'якість клімату, родючість ґрунту) став місцем широкої колонізації. Кількісний склад, соціальна структура та економічне становище національного населення Півдня України на початку 20-х років ХХ ст. значною мірою визначались результатами заселення та господарського освоєння цих земель.

Переважає більшість (90,4 %) українського населення проживала великими суцільними масивами в сільській місцевості, займаючись землеробством [6]. Це визначило характер розселення на Півдні України всіх національних меншостей. За таких умов етнічні групи, більшість населення яких також була сільською, утворювали в цій суцільній масі невеликі національні анклавні (як, наприклад, німці, греки, болгарини) або розселялись серед навколишнього українського населення (білоруси, поляки).

Навпаки, у містах Півдня України українське населення поступало за кількістю не лише російському, а подекуди і єврейському (табл. 2.). Це також зумовлювалось як географічним станом регіону та особливостями його заселення, так і специфікою розвитку міст: спочатку як адміністративних, згодом – торгових і промислових центрів.

Найчисленнішим і, разом з тим, найкраще вивченим серед національних меншостей Півдня України було російське населення. Як і на решті території республіки, на Півдні переважає більшість російського населення проживала у великих містах, складаючи основу робітничого класу України. Загалом воно становило тут до 40 % міського населення [7]. Деяка кількість росіян розселялася і в сільській місцевості, зокрема – поблизу Первомайська.

У другій половині ХVІІІ ст. починається масове переселення німців на Південь України [8]. У 1808-1811 рр. на берегах річки Березань у Херсонському повіті з'явилися колонії Ландау, Шпейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Ротштадт, Мюнхен, Йоганесталь, Катериненталь, Ватерлоо [9]. Таким чином, з облаштуванням 12 колоній утворився німецький Тилігуло-Березанський округ, де жили 970 німецьких сімей [10].

Складною й суперечливою була історична доля єврейського населення Півдня України. Значна кількість євреїв, близько 1,5 млн. чоловік, опинилися на території України після розділень Польщі. Починаючи з 1923 р., поряд зі старими землеробськими колоніями створюються нові переселенські селища. В середині 1920-х рр. у Миколаївському окрузі виникли 3 єврейські колонії [11]. Це дозволило порушити

Центральної адміністративної комісії, що займалася районуванням, Центрального бюро німецьких секцій при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У крок за кроком переконувалися, що для ефективного вирішення більшості проблем необхідне виділення окремих національних адміністративно-територіальних одиниць. На думку Центрального бюро німецьких секцій, найсприятливішим виходом із кризового стану, в якому опинилися німецькі колонії, могла стати реалізація принципу “виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони”. А Центральне бюро, що розробляло ці проблеми, зокрема зазначало: “Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна, господарська особливості нацменшин, не тільки не привело до зміцнення радянської державності, а й навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору” [32]. Цим самим виявлялися справжні причини кризового стану, що давало змогу намітити правильні кроки для виходу з такого становища.

Важливим кроком у вирішенні цих та багатьох інших проблем національних груп стало створення в Україні німецьких національних районів. Питання про районування серед німецької меншості розглядалося вже на другому засіданні ЦКНМ. Комісія прийняла рішення “вважати принципово необхідним виділення самостійних районів та сільських Рад з німецьких колоній” [33]. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. із складу Варварівського району Миколаївського округу та Березівського району Одеського округу було виділено Ландауський район, що увійшов до складу Миколаївського округу. Однак початок його практичної роботи припадає на грудень 1924 р., а урочисте відкриття – січень 1925 р., що значно випереджає терміни офіційного заснування [34]. До складу Ландауського району увійшло 28 населених пунктів: Бондарівка, Ватерлоо, Вормс, Гольбштадт, Зелений Гай, Зелений Яр, Зульц, Карлсруе, Катериненталь, Ландау, Михайлівка, Мюнхен, Незаможний, Новоолександрівка, Новий Шпейер, Раштадт, Рорбах, Солониха, Трихати, Ульяновка, Шенфельд, Шпейер та 7-11-ті залізничні будки. Вони були об'єднані в 11 сільрад з територією 68980 десятин і 25598 мешканцями, серед яких німці становили 83 % [35]. Уже наприкінці 1925 р. до складу Ландауського району входило 14 сільрад, з яких 13 мали статус німецьких національних. Район мав землі – 77972 десятини, населення – 25320 чоловік (з них 92 % становили німці) [36].

20 жовтня 1925 р. об'єднана нарада активу німців – членів ВУЦВК і Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК констатувала, що виділення німецьких районів і сільрад дало позитивні результати, які виразилися в піднесенні настрою німецького

Таблиця 3

**Мережа національних адміністративно-територіальних одиниць
Півдня України (станом на 1.01.1931 року) [30].**

Назва округу	Всього створено		Національних районів			Сільських рад							
	Нац. районів	Сільрад	німецьких	болгарських	єврейських	німецьких	болгарських	єврейських	молдавських	російських	польських	шведських	білоруських
Одеський	3	72	2	1	–	43	7	7	5	10	–	–	–
Миколаївський	1	36	1	–	–	13	1	3	5	12	–	–	2
Херсонський	2	24	1	–	1	7	–	10	1	3	1	1	1
Зінов'ївський	–	13	–	–	–	1	–	1	4	7	–	–	–
Первомайський	1	6	–	1	–	–	6	–	–	–	–	–	–
Разом:	7	151	4	2	1	64	14	21	15	32	1	1	3

Одними з перших, створених у республіці національних районів були німецькі. Це не випадковість. На початку 1920-х років у німецьких колоніях Півдня України сталася соціально-економічна криза, яка була спричинена розоренням колоністських господарств у роки Першої світової та громадянської війн, наступним загостренням проблеми землеустрою та землекористування, надзвичайно високим рівнем оподаткування колоністів, нерозумінням, а часто й відкритим ігноруванням керівними органами різного рівня мовних, релігійних, культурних потреб німецького населення. Як наслідок – зростаючий іммігрантський потік (у тому числі й бідноти) з німецьких, особливо менонітських поселень змусили радянське керівництво вжити екстрених заходів по нормалізації обстановки. У зв'язку з цим влада почала розглядати виділення національних районів і сільрад як фактор, здатний не тільки значно поліпшити соціально-економічну ситуацію в німецьких колоніях та задовольнити національно-культурні потреби населення, а й прискорити залучення неприхильних до радянської влади колоністів до радянського будівництва [31].

Треба віддати належне, що працівники радянських і партійних органів, передусім не тільки місцевих, а й також ЦКНМ при ВУЦВК,

й незабаром вирішити питання про створення єврейських національних сільрад і районів, нормалізувати ситуацію.

Молдавани на Півдні України проживали майже виключно в Одеській губернії. У цій місцевості вони почали селитися ще в другій половині XVIII століття. Територію Миколаївської області вони почали заселяти в 40-60-ті роки XVIII ст. Дуже скоро виникли поряд одне з одним три міста, які були переважно заселені молдаванами, – Ольвіопіль, Богопіль, Голта. У 1919 р. вони були об'єднані в одне місто – Первомайськ. У 1924 р. основна маса осіб молдавської національності зосереджувалися на території АМСРР [12].

Одна з численних національних груп Півдня України – болгари. Їх розселення зумовлене болгарською колонізацією кінця XVIII – першої половини XIX століть. Перші поселення болгар в Україні засновані вихідцями з села Флатар біля Сілістри (400 родин) у долині річок Вись і Синюха (1752 р.) – села Вільшанка, Добре та інші Бобринецького повіту Херсонської губернії [13]. На початку 1920-х рр. майже все болгарське населення України проживало в Одеській губернії.

Поляки в середині 1920-х рр. проживали в 6 поселеннях. Найбільша їх кількість припадала на Херсонський округ [14]. Компактними групами на території сучасної Миколаївщини поляки проживали в чотирьох населених пунктах: Киселівці Снігурівського району, заснованій у 1846 р., на хуторі Жовтень Баланівської сільради Очаківського району, хуторі Іваницькому Привільнянського, потім – Новоодеського району та в Щербанях Вознесенського району [15].

Переселення греків до районів Південної України почалося ще з VI століття до нашої ери. В 1920-х рр. грецькі села, головним чином, були розташовані на території Зінов'ївського (Єлизаветградського), Миколаївського, Одеського та Херсонського округів.

На Півдні України тривалий час проживав ще цілий ряд нечисленних національних меншостей, різних за походженням та історичною долею, але таких, що додали і своїх характерних рис до життя цього багатонаціонального регіону. Зокрема, у 1924 р. на Півдні України існувало 3 білоруські поселення (Херсонський та Миколаївський округи) [16], найбільша кількість чеського населення припадала на Первомайський і Херсонський округи, більшість литовців проживали, головним чином, у містах Одеського та Миколаївського округів. Латиське населення в помітних кількостях з'явилося на Півдні України після громадянської війни. Дехто з них, отримавши землю, оселився на Лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки й Херсона. В Одесі та в Одеській губернії проживала також невелика кількість естонців [17]. Представники вірменської національності, в основному, мешкали в Цареводарському

селі Херсонського округу [18], 300 вірмен проживали в місті Миколаєві [19]. У Бериславському районі Херсонського округу проживали шведи.

Таким чином, завдяки заселенню Півдня України різними національними меншинами цей регіон у 1924 р. мав у своєму складі 215 німецьких колоній, 215 російських, 34 грецькі та болгарські, 30 єврейських, 32 молдавські, 6 польських та 3 білоруські поселення [20].

Отже, як свідчать результати переписів, що проводилися протягом 1920-х років, Південь України являв собою регіон з багатонаціональним складом населення. Цей факт сприяв залученню регіону до всесоюзного (за масштабами проведення) політичного експерименту, який носив назву “коренізація”.

На початку 1920-х рр. національні меншини були невдоволені політикою більшовицького керівництва, яке не враховувало їхніх інтересів при створенні національно-адміністративних одиниць. Зокрема, в результаті реформи 1921-1923 рр. національні меншини були фактично розірвані на різні адміністративно-територіальні одиниці. Це підірвало усталені регіональні зв'язки, призводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно-культурний уклад життя етнічного населення. Усе це доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка виявилась нездатною забезпечити запити національних меншин. Тому більшовицький режим, наштотхнувшись на зростаюче невдоволення національних меншин, змушений був іти на деякі поступки і компроміси у розв'язанні національних проблем.

Керівництво ВКП(б) дійшло висновку, що утримати владу на місцях і стабілізувати обстановку можна, лише спираючись на місцеві кадри. Тому XII з'їзд ВКП(б) у квітні 1923 р. висунув концепцію так званої “коренізації”, яка передбачала залучення до партійного й державного апарату представників корінних національностей у республіках та компактно проживаючих у них національних меншин.

Значні позитивні зрушення в національно-культурному відродженні національних меншин обумовили якісно вищий політичний рівень і вирішення питань адміністративно-територіального розподілу в республіці.

Стрижнем програми “коренізації” стало створення національних районів, національних селищних і сільських рад. Ця робота розпочалася в 1923 р. і тривала до кінця 1920-х рр.

Правова база формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановами ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про виділення національних районів та сілрад” від 29 серпня 1924 р. і ухвалена IV сесією ВУЦВК 8-го скликання 19 лютого 1925 р. За цими документами національний район міг бути

створений при наявності на його території не менш ніж 10 тисяч громадян певної національності, а національна сільська Рада – 500 чоловік [21]. Потрібно зауважити, що звичайний район в Україні утворювався при наявності на його території 25 тисяч, а сільська рада – 1 тисячі чоловік. Органи влади та управління в цих адміністративних утвореннях не відрізнялися за своєю компетенцією від аналогічних місцевих органів в усій республіці. Специфіка їхньої діяльності головним чином полягала у вдоволенні потреб національних меншин у мовній та культурній сферах.

Отже, створення національних районів зняло певну соціальну напругу, викликану адміністративно-територіальною реформою 1921-1923 рр., яка здійснювалася без урахування національного складу населення колишніх волостей і повітів.

Усю роботу по вивченню національного складу населення і виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць здійснювала Центральна адміністративно-територіальна комісія (ЦАТК) при ВУЦВК та її відділи на місцях за участі фахівців інших державних установ. При Одеському губвиконкомі та окружках відділи ЦАТК були засновані в 1924 р. [22].

Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. Завдяки цим заходам на Півдні України розпочалося створення національних районів. У 1925 р. було створено 4 національних райони – 3 німецьких: Гросс-Лібентальський, Зельцький (Одеський округ) і Ландауський (Миколаївський округ) і один болгарський: Великобуялицький (Одеський округ) [23]. В 1927 р. в Херсонському окрузі були створені ще один німецький Високопільський національний район і один єврейський – Сейдемінухський [24]. У грудні 1927 р. в Первомайському окрузі було створено болгарський Вільшанський національний район [25]. Треба зазначити, що назви національних районів неодноразово змінювалися. Так, за постановою Президії ВУЦВК і РНК УСРР від 13 травня 1926 р., Ландауський район було перейменовано на Карл-Лібкнехтський [26]. Пізніше Високопільський район змінив назву на Фріц-Геккертовський, Зельцький – на Фрідріх-Енгельський, Гросс-Лібентальський – на Спартаківський [27], Великобуялицький – на Благоєвський [28], Сейдемінухський – на Калініндорфський [29].

Таким чином, на кінець 1920-х років на Півдні України існувало 7 національних районів (4 німецьких, 2 болгарських і 1 єврейський) та 151 національна сільська рада (табл. 3).